

PETR KARLÍK

ILOKUČNÍ POTENCIÁL PŘÍČINNÝCH SOUVĚTÍ

0. Tato studie představuje dílčí výsledky výzkumu, jehož perspektivním cílem je popis souvětých struktur z hlediska jejich fungování jako komunikačních jednotek. Svým zaměřením tak navazuje na naše stati (Karlík 1990; 1990a), v nichž jsme navrhli jeden model pragmaticky orientovaného přístupu k výkladu podmínkových souvětí.¹ Základní vlastností tohoto modelu je to, že umožňuje na základě logickosémantické struktury těchto souvětí a různých aspektů pragmatických stanovit jejich ilokuční potenciál a z něho pak v závislosti na typech komunikačních situací odvodit jednotlivé ilokuční funkce. V podstatě o totéž nám jde i v této studii: pokoušíme se v ní o vypracování aparátu, kterým lze popsat ilokuční funkce příčinných souvětí a vysvětlit je.

0.1. Jak známo, termín příčinná souvětí má několik významů. V syntaxích vycházejících od sémantiky se jeho jednotlivé významy liší v zásadě jen co do rozsahu vymezovaného jevu. Užívá se ho tedy nejčastěji jako označení (1) všech souvětí založených na kauzálně implikačním základě „jestliže *p*, pak *q*“; (2) těch souvětí typu (1), v nichž je kauzálně implikační základ modifikován tak, že *p* platí („protože *p*, *q*“ — „*p*, (a) proto *q*“), a případně i (v některých koncepcích) že platí *q* („protože *q*, asi *p*“ — „*q*, (a) proto asi *p*“); (3) těch souvětí typu (2), v nichž je daná kauzální souvislost nazírána z hlediska toho jevu, který se jeví jako příčina nebo důvod („protože *p*, *q*“ // „*q*, protože/neboť *p*“); (4) těch souvětí typu (3), jejichž sémantický základ tvoří kauzace (nikoli motivace). V pracích orientovaných formálně syntakticky se naproti tomu termínu příčinné souvětí užívá zpravidla k označení souvětých struktur s „kauzálními“ spojovacími prostředky (v češtině typu *protože*, *poněvadž* . . . a *neboť*) bez ohledu na jejich sémantické pozadí (tedy jak souvětí založených na kauzálních vztazích kauzace a motivace, tak i na nekauzálních vztazích analogie, části a celku, jedinečného a obecného aj.) a na způsob vyjádření

¹ Za cenné připomínky k první verzi tohoto článku děkuji M. Čejkovi; za jeho definitivní verzi nesu ovšem odpovědnost sám.

komponentů těchto sémantických relací, tj. zda „kauzální“ spojky uvozují větu vyjadřující první nebo druhý člen příslušné relace („protože p , q “ i „protože q , asi p “). Pro účely našich pozorování se jako nejvýhodnější jeví vyjít z vymezení ve smyslu (2); často se v daném případě mluví o kauzálních vztazích v užším smyslu (např. Mluvnice češtiny III, 1987).

1. Protože nám nejde o analýzu, jejímž předmětem je sémantická stránka příčinných souvětí, můžeme už dlouhou dobu diskutované nesmírně komplikované otázky spojené s chápáním kauzality v jazykovědě na jedné straně a ve filozofii na straně druhé nechat stranou. Připomenout je však třeba naproti tomu to, že z hledisek, o která nám jde, lze nejvíce poznatků o příčinných souvětích získat až v novější literatuře referující o výzkumech, které se s největší intenzitou rozvíjely od 70. let v souvislosti s lingvistickou reflexí teorie mluvních aktů a pojetím jazyka jako formy lidského jednání. Jako nejinspirativnější se zde ukázal směr registrující příčinná souvětí v rámci řešení teoretických otázek argumentace.² Jedna jeho linie přitom metodologicky navazuje na tradice rétoriky (např. Toulmin, 1975), druhá se inspiruje přímo teorií mluvních aktů (např. Wunderlich, 1980). Jakkoli se od sebe jednotlivé koncepce argumentace navzájem liší, jejich společným rysem je to, že integrují formálně logická schémata usuzování (vyvozování závěru)³ s různými dalšími aspekty, které mají postihnout specifičnost úsudku vyjadřovaného přirozeným jazykem.

1.1 Není bez zajímavosti, že většina schémat vyvozování závěru, s nimiž se v lingvistických teoriích argumentace pracuje, má v podstatě stejnou strukturu jako schémata logická: obsahují dvě premisy, z nichž jedna vyjadřuje „obecné“ a druhá „singulární“, a závěr (konkluzi).⁴ Na rozdíl od schémat formální logiky, která se zabývá „logicky správnými“ úsudky, přičemž kritériem je jí konstelace pravdivostních hodnot, je v nich ovšem ona specifičnost úsudků vyjadřovaných přirozeným jazykem zachycována, a to v podstatě ve dvou základních rysech:

a) „sémantizace úsudkového schématu“, čímž postihujeme tu skutečnost, že úsudek vyjadřovaný přirozeným jazykem je — jako úsudek — akceptovatelný jen tehdy, jestliže mezi jevy, jimž odpovídají propozice p a q , lze konstruovat/rekonstruovat nějakou obsahovou souvislost (viz 1.1.1). Jinak řečeno, úsudek je akceptovatelný, pokud na základě našich vědomostí a zkušeností najdeme na otázku „v jakém smyslu se má p k q ?“ odpověď, která se dá formulovat podobně jako tzv. vyšší premisa; tj. např. jako „jestliže p , tak q “.

b) „pragmatizace úsudkového schématu“, čímž postihujeme tu skutečnost, že za akceptovatelné úsudky vyjádřené přirozeným jazykem považujeme nejen závěry logicky „správné“, tzn. nutné na základě logického vyplývání (entailment), ale i závěry, které se sice nedají odvodit logicky, ale je možné je na základě našich zkušeností a vědomostí o světě očeká-

² Z hlediska koheze textu a porozumění textu si příčinných souvětí všimá druhý vlivný proud současné jazykovědy, nazývaný jako celek textová lingvistika.

³ Máme na mysli např. klasický kategorický sylogismus nebo modus ponens.

⁴ Srov. např. von Wrightův (1974) praktický závěr: (P_1) A zamýšlí docílit q , (P_2) A věří, že q docílí jen tehdy, jestliže udělá p , (K) A se rozhodne udělat p ; aj.

vat, tj. „jestliže p , tak (se dá očekávat, že) q “. (A dodejme hned, že v komunikaci jde — snad s výjimkou vědeckých důkazů — většinou právě o tyto „neostré“ (syntetické) závěry.)⁵ Podstatu jevu snad nejvýstižněji postihl D. Wunderlich (1980), když říká: „... soll durch einen Schluß gezeigt werden, daß die Aussage wahr oder glaubwürdig, die Handlung angemessen oder legitim ist. Dabei beruft sich der Sprecher auf einzelne (singuläre, partikuläre, kontingente) Sachverhalte und auf allgemeines Wissen, allgemeine Prinzipien theoretischer, naturwissenschaftlicher, praktischer, moralischer, ästhetischen o. ä. Art, allgemeine Handlungsmaximen. Er beansprucht, daß aus den angeführten Gründen die getroffene Feststellung oder Handlungsentscheidung gefolgert werden kann. Dabei wird er im allgemeinen eine ganze Anzahl von Prämissen als selbstverständlich unterstellen und nicht eigens erwähnen, er apelliert an gleichartige Erfahrungen von Begründungszusammenhängen. Deshalb ergibt sich aus den angeführten Gründen meistens noch kein im Sinne der logischer Rekonstruktion zwingender Schluß. Vielfach sind die Schlüsse nur plausibel oder naheliegend und können mit den Mitteln der Logik nicht einmal angemessen rekonstruiert werden.“ (s. 61)

1.1.1 Navrhovaná schémata, která mají postihnout pravidla jazykového jednání, jehož podstatou je vyvození závěru, a respektovat přitom uvedené faktory (a řadu faktorů dalších), jsou zpravidla značně složitá; srov. např. S. Toulmin (1975), J. Klein (1988) aj. Domníváme se však, že lze dobře vystačit i s úsudkovým schématem jednodušším (D. Wunderlich, 1980; T. van Dijk, 1973, aj.), formulovatelným např. v následující podobě.

(P₁) p
 (P₂) jestliže P , tak (se dá očekávat, že) Q
 (K) q

Podstatné v tomto schématu je to, že P_2 (odpovídající tzv. vyšší premise) reprezentuje obsahovou souvislost (viz 1.1.) nikoli mezi dvěma singulárními jevy, nýbrž obvyklou obsahovou souvislost mezi dvěma množinami jevů, jimž lze jevy p a q přiřadit jako prvky nebo podmnožiny.⁶ Lze to dobře ukázat na několika příkladech.

1.2. V příčinných souvětích typu

(1) *Protože teplota vzduchu vystoupila na 10 °C, sníh roztál — Teplota vzduchu vystoupila na 10 °C, a tedy sníh roztál*

je propozicí „teplota vzduchu vystoupila na 10 °C“ vyjádřena premisa P_1 a propozicí „sníh roztál“ je vyjádřena konkluze K . Premisa P_2 , tzn. obvyklá souvislost „jestliže P , tak Q “, tj. „jestliže teplota vzduchu vystoupí nad 0 °C, sníh roztaje“, je (kromě jiného) presupponována; jak vidíme, v tom-

⁵ V sémanticky orientovaných popisech příčinných souvětí (ve smyslu, který jsme označili jako (1)) se proto právem jejich logickosémantický základ vidí v (aitiologické // kauzální) implikaci v oslabeném smyslu“ (S. Machová, 1972; Fr. Daneš, 1985).

⁶ Srov. obdobné pojetí u Běličové-Sedláčka (1990): „Kauzální spojení nepochybně bude na předpokladu praxí ověřené spojitosti mezi suchem a nedostatkem hub („je-li sucho, houby nerostou“). Tvrzení *Houby nerostou, protože je sucho* svědčí o tom, že mluvčí aplikoval postulovaný vztah mezi platností A a B v konkrétním případě.“ (s. 128).

to případě se v ní reflektuje obsahová souvislost mezi dvěma jevy, která se většinou považuje za kauzální vztah.

V příčinných souvětích typu

(2) *Rozvedla jsem se s ním, protože pije — Pije, a tedy jsem se s ním rozvedla*

je propozicí „pije“ vyjádřena premisa P_1 a propozicí „rozvedla jsem se s ním“ je vyjádřena konkluze K. Presuponována je (kromě jiného) premisa P_2 , tzn. obvyklá souvislost „jestliže P, tak (se dá očekávat, že) Q“, tj. „jestliže manžel pije, dá se očekávat, že se s ním manželka rozvede“, obsahově reflektující praxeologickou maximu „netrp něčí jednání, které má pro tebe negativní následky“.

V příčinných souvětích typu

(3) *Protože Janička dostala zmrzlinu, dostanu zmrzlinu i já — Janička dostala zmrzlinu, a tedy dostanu zmrzlinu i já*

je propozicí „Janička dostala zmrzlinu“ vyjádřena premisa P_1 a propozicí „já dostanu zmrzlinu“ je vyjádřena konkluze K. Presuponována je (opět kromě jiného) premisa P^2 , tzn. obsahová souvislost „jestliže P, tak Q“, v daném případě specifikovatelná např. takto: „jestliže X a Y mají jednu nebo více společných vlastností v_{1+n} a X má další vlastnost w_{1+n} , pak se dá očekávat, že Y má vlastnost w_{1+n} ; v ní se, jak je zřejmé, reflektuje princip analogie (viz i užití endocentrických „aditivních“ partikulí *i, také, rovněž*).

V příčinných souvětích typu

(4) *Protože všichni sourozenci dostali lízátko, dostane lízátko i Janička — Všichni sourozenci dostali lízátko, a tedy dostane lízátko i Janička*

je propozicí „všichni sourozenci dostali lízátko“ vyjádřena premisa P_1 a propozicí „Janička dostane lízátko“ je vyjádřena konkluze K. Presuponována je („opět kromě jiného“) obsahová souvislost „jestliže P, tak Q“, zde charakterizovatelná např. takto: „jestliže mají všechny elementy určité množiny vlastnost v , má každý element této třídy vlastnost v “; v ní se reflektuje logické schéma nazývané univerzální specializace (T. van Dijk, 1973) (viz i zde užití partikulí *i, také, rovněž*).

1.3. Premisa P_2 našeho schématu, tj. obvyklá obsahová souvislost „jestliže P, tak (se dá očekávat, že) Q“ ovšem může být v příčinném souvětí explicitně vyjádřena. Např. v souvětí typu

(1a) *Sníh roztál, protože při teplotě vzduchu vyšší než 0 °C sníh taje — Při teplotě vzduchu vyšší než 0 °C sníh taje, a tedy sníh roztál.*

je propozicí „sníh roztál“ vyjádřena konkluze K a propozicí „při teplotě vzduchu vyšší než 0 °C sníh taje“ je vyjádřena právě premisa P_2 , tj. obvyklá souvislost „jestliže P, tak (se dá očekávat, že) Q“. Jak jsme viděli u souvětí (1), jde v daném případě o kauzální vztah. Tato obvyklá souvislost je také podmínkovým souvětím formulovatelná:

(1a') *Sníh roztál, protože když vystoupí teplota vzduchu nad 0 °C, sníh roztaje.*

Důležité je upozornit na to, že presuponována je zde tzv. nižší premisa úsudkového schématu P_1 „teplota vzduchu vystoupila nad 0 °C“.

Na stejném principu se zakládají i příčinná souvětí (2a), (3a) a (4a): i v nich je tedy v jedné z vět vyjádřena tatáž obsahová souvislost, která

je v příslušných souvětích (2), (3) a (4) presuponována, a presuponován jev, který je v souvětích (2), (3) a (4) vyjádřen. Srov.:

(2a) *Rozvedla jsem se s manželem, protože s pijanem se nedá žít // protože když manžel pije, nedá se s ním žít — S pijanem se nedá žít, a tedy jsem se s manželem rozvedla.* (presuponováno je, kromě jiného, „můj manžel pije“)

(3a) *I já dostanu zmrzlinu, protože co platí pro jednoho, platí i pro druhého — Co platí pro jednoho, platí i pro druhého, a tedy dostanu zmrzlinu i já.* (presuponováno je, kromě jiného, „někdo, kdo má stejné vlastnosti jako já, dostal zmrzlinu“)

(4a) *Lízátko dostane i Janička, protože když ho dostanou všichni sourozenci, má ho dostat i ona.* (presuponováno je, kromě jiného, „všichni sourozenci, mezi něž Janička patří, dostali lízátko“)

Výsledek myšlenkového zpracování úsudkového schématu je ovšem v obou případech stejný: je jím jazykově myšlenkové schéma (termín Danešův (1985)) buď typu „*p*, (a) tedy *q*“ (viz 2.1.), nebo typu „protože *p*, tak *q*“ (viz 2.2), v nichž *p* a *q* odpovídají spojeným propozicím, a sice bez ohledu na to, zda propozice *p* tematizuje premisu P_1 (souvětí (1)—(4)), nebo premisu P_2 (souvětí (1a)—(4a)). Tím ovšem nechceme říct, že by to, kterou z premis mluví jako *p* tematizuje, bylo irelevantní. I když zde nemůžeme jít do podrobností, alespoň rámcově jistě platí, že mluví tematizuje jako *p* premisu P_2 , jde-li mu o to, aby jeho argumentace měla ze strany adresáta vyšší naději na akceptování, než kdyby tematizoval P_1 . Je tomu tak proto, že se může opírat o logicky silnější mezipropoziciční vztah, totiž o vztah „obecné“ (*p*) — „jedinečné“ (*q*), než je tomu v případě, že tematizuje jako *p* premisu P_1 . Srov. z tohoto hlediska argumentačně slabší souvětí (1) a (2) s argumentačně silnějšími souvětími (1a) a (2a).

1.4. Je nepochybné, že schéma usuzování je logickým základem všech příčinných souvětí, tj. souvětí, jejichž sémantickou bází, významový vztah mezi spojenými propozicemi *p* a *q*, tvoří kauzace nebo motivace, pokud je chápeme ve smyslu, který do české lingvistiky zavedl F. Daneš (1985).⁷ Na kauzaci jsou založena souvětí (1), přičemž propozice *p* „teplota vzduchu vystoupila na 10 °C“ vyjadřuje příčinu a propozice *q* „sníh roztál“ vyjadřuje děj/stav. V souvětích (2), založených na motivaci, vyjadřuje propozice *p* „pije“ důvod a propozice *q* „rozvedla jsem se s ním“ vyjadřuje děj/stav. Právě na schématu usuzování jsou však založena i souvětí, jejichž propozice vyjadřují jevy, které v kauzálním ani motivačním vztahu nejsou, tedy vlastně souvětí ze sémantického hlediska nekauzální. Z našich příkladů jde o souvětí (3), založená na analogii, a souvětí (4), založená na principu univerzální specializace, a také ovšem o všechna souvětí (1a) — (4a), založená na vztahu „obecné“ (zákonitosti, normy a maximy), vyjadřované propozicí *p*, a „jedinečné“, vyjadřované propozicí *q*.

⁷ V jeho cenných výkladech — podobně jako je tomu ve většině prací jiných autorů — je sice vymezen rozdíl mezi příčinou, tj. jevem působícím přírodní děje a stavy, a důvodem, tj. motivem lidského, resp. animálního chování, chybí tu však bohužel charakteristiky druhého komponentu příslušných relací.

1.5. Rovněž je nesporné, že úsudkové schéma je základem i těch souvětí, které se zpravidla interpretují na pozadí inverze logického a sémantického schématu, např.

(5) *Talent jistě (asi, podle všeho...) měla, protože všechny zkoušky skládala bez větších problémů — Všechny zkoušky skládala bez větších problémů, a tedy jistě (asi, podle všeho...) talent měla.*

(6) *Ztloustly mi prsty, protože už si nenavleču prstýnek — Už si nenavleču prstýnek, tedy mi ztloustly prsty.*

O jejich poznání se u nás zasloužili K. Svoboda (1972) a F. Daneš (1985).⁸ Pro nás je však důležitá okolnost, že právě jen tato souvětí se pokládají za jazykové vyjádření úsudkové operace vyvození závěru. V daném případě závěr ovšem není vyvoditelný logicky, neboť z pravdivosti striktní implikace „jestliže p , tak q “ nelze, jak známo, odvodit nic o platnosti výroku inverzního „jestliže q , pak p “; pravdivost závěru je jen v různé míře pravděpodobná (reflexem toho je pak časté, ale zdaleka nikoli nutné užívání epistémických výrazů v propozici p .) Výsledkem myšlenkového zpracování úsudkového schématu je v daném případě jazykové myšlenkové schéma buď typu „ q , (a) tedy asi p “ (viz 2.1.1.), nebo typu „protože q , tak asi p “ (viz 2.1.2.).

2. Velmi zjednodušeně můžeme říci, že základní schéma vyvozování závěru (1.1.1.) lze v procesu usuzování použít buď tak, že začneme u premis (P_1), nebo (P_2) a končíme u konkluze (K), nebo naopak, že začneme u konkluze a končíme u premis; srov. G. H. von Wright (1974), J. Klein (1988).

2.1. V prvním případě rozbíhá úsudková operace „přímočaře“. Je to tedy vyvození závěru (konkluze) v přímém, základním slova smyslu.

2.1.1. (1) evidence p , (2) nalezení obvyklé obsahové souvislosti, v níž p figuruje (jestliže P , tak (se dá očekávat, že) Q), (3) závěr, že q , které je spojeno nalezeným obsahovým vztahem s p . Srov.: (1) Oteplilo se, (2) Jestliže se oteplí, roztaje sníh, (3) Sníh (tedy) roztál. Tomuto průběhu úsudkové operace odpovídá myšlenkově jazykové schéma „ p , (a) tedy q “: *Oteplilo se, (a) tedy/proto/tudíž/tak // takže sníh roztál.*⁹

2.1.2. (1) evidence q , (2) nalezení obvyklé obsahové souvislosti, v níž q figuruje (jestliže P , tak (se dá očekávat, že) Q), (3) inverze (jestliže Q , pak asi P), (4) závěr, že (asi) p , které je spojeno nalezeným obsahovým vztahem s q . Srov.: (1) Sníh roztál, (2) Jestliže se oteplí, roztaje sníh, (3) Jestliže sníh roztaje, asi se předtím oteplilo, (4) (tedy) se muselo oteplít. Tomuto průběhu úsudkové operace odpovídá myšlenkově jazykové schéma „ q , (a) tedy (asi) „ p : *Sníh roztál, (a)tedy/proto/tudíž/tak // takže se muselo oteplít.*

⁸ Často se zapomíná, že pro souvětí založená na inverzi platí několik sémantických omezení. Připomeňme proto aspoň to, že nutným předpokladem jejich vzniku, viděno „generativisticky“, je zřetelný sémantický vztah mezi spojenými propozicemi v tom smyslu, že je zřejmé, které z nich reprezentuje první člen sémantické relace (tj. p) a která člen druhý (tj. q). Srov.: *Přišel mi pomoci, protože jsem ho pochválil.* — *Protože mi přišel pomoci, pochválil jsem ho.*

⁹ Distributivní podmínky užití jednotlivých konektorů zde probírat nemůžeme; základní poučení lze získat např. u Bělčové-Sedláčka (1990).

2.2 V druhém případě probíhá úsudková operace „spirálovitě“.

2.2.1. (1) spornost q , (2) nalezení obvyklé obsahové souvislosti, v níž q figuruje (jestliže P , tak (se dá očekávat, že) Q), (3) zjištění p , které je spojeno nalezeným obecným vztahem s q , (4) závěr, že q . Srov.: (1) Proč roztál sníh? (2) Jestliže se oteplí, roztaje sníh (3) Oteplilo se (4) *Sníh roztál, protože se oteplilo*. Tomuto průběhu úsudkové operace odpovídá myšlenkově jazykové schéma „protože p , tak q “.

2.2.2. (1) spornost p , (2) nalezení obvyklé obsahové souvislosti, v níž p figuruje (jestliže P , tak (se dá očekávat, že) Q), (3) inverze (jestliže Q , tak asi P), (4) zjištění q , (5) závěr, že asi p . Srov.: (1) Proč myslíš, že se oteplilo? (2) Jestliže se oteplí, sníh roztaje (3) Jestliže sníh roztaje, asi se oteplilo (4) Sníh roztál (5) *Protože sníh roztál, asi se oteplilo*. Tomuto průběhu úsudkové operace odpovídá myšlenkově jazykové schéma „protože q , tak (asi) p “.

3. V literatuře zabývající se úsudkovými operacemi z hlediska řečového jednání se přímé vyvození konkluze (2.1.) považuje za základ ilokučního jednání VYVOZENÍ ZÁVĚRU. Naproti tomu spirálovitý průběh vyvození konkluze (2.2) je základem ilokučního jednání, pro něž se užívá v podstatě ve stejném významu označení ARGUMENTACE, VYSVĚTLENÍ a ZDŮVODNĚNÍ. Za zatím nejadekvátnější z nám známých řešení můžeme považovat Kleinovo (1988); ten rozlišuje (vedle VYVOZENÍ ZÁVĚRU) tři základní ilokuční typy, totiž VYSVĚTLENÍ PROČ (ERKLÄREN WARUM), ZDŮVODNĚNÍ (BEGRÜNDEN) a OSPRAVEDLNĚNÍ (RECHTFERTIGEN). Jeho charakteristiky, inspirované teorií vzorců lidského jednání,¹⁰ jsme se pokusili doplnit a modifikovat ve smyslu blízkém Greplovým (Grepel-Karlík, 1986) elementárním smyslovým komponentům (navazujícím na Searlovy podmínky, ale tematizujícím jen ty z nich, které jsou relevantní pro úspěšnou realizaci dané ilokuce). Abychom odlišili ilokuční strukturu od struktury sémantické (4), budeme komponenty ilokuční relace, obecně charakterizovatelné např. jako „explicans“ a „explicandum“, označovat symboly a (s funkcí „vysvětlujícího“, „zdůvodňujícího“, a „ospravedlňujícího“) a b (s funkcí „vysvětlovaného“, „zdůvodňovaného“ a „ospravedlňovaného“).

3.1. VYSVĚTLENÍ je hodnotově neutrální explikace nastání nějakého jevu (b). Je koherentní s otázkou typu „Proč se stalo, že ...?“ Jeho úspěš-

¹⁰ Klein má nesporně pravdu, když současně vysvětluje, proč se v žádné z vlivných klasifikací ilokučních aktů s akty konkluzivními nepočítá. Klasická austinovsko-searlovská koncepce mluvnických aktů ani její četné modifikace pro jejich výklad neposkytly teoretické základy proto, že nevyhovují Searlem (1969) formulované a později de facto kanonizované formuli $F(p)$: **Vysvětluji ti (tímto), proč jsem přestal kouřit*. Specifičnost konkluzivních ilokučních aktů je totiž dána tím, že obsahují vedle ilokuce nikoli jen jednu pozici pro propozici(e), nýbrž pozice dvě, tedy schematicky $F(p, q)$: *Ze jsem přestal kouřit, vysvětluji tím, že mi to lékař zakázal*. Dodat je ovšem třeba, že takové explicitní performativní formule jsou v češtině a patrně i v jiných jazycích velmi řídké. Srov.: *Švédové kdysi před staletími ty zdi rozbili a od té doby je nechali Neuburčané v témže stavu. Já to vysvětluji tím, že volí konzervativní poslance*.

ná realizace může proběhnout v těchto základních typech komunikačních situací, lišících se konstelací interakčních podmínek:¹¹

(A) — mluvčí (M) ví, že adresát (A) nezná okolnost *a*, která povede/vede/vedla k nastání jevu *b*,

— M ví, že adresát chce znát okolnost *a*,

— M ví / domnívá se, že zná okolnost *a*,

— M chce, aby A akceptoval *a* jako okolnost, která povede/vede/vedla k nastání jevu *b* (reaktivní VYSVĚTLENÍ někomu, PROČ *b* nastal/nastává/nastane):

(7) A: *Pane ministře, proč v poslední době stoupá nezaměstnanost?*

B: *Nezaměstnanost stoupá, protože // proto, že neprosperující firmy vyhláší bankrot;*

(B) — M předpokládá, že A nezná okolnost *a*, která povede / vede) vedla k nastání jevu *b*,

— M se domnívá, že by A okolnost *a* měl znát,

— M ví / domnívá se, že okolnost *a*,

— M chce, aby A akceptoval *a* jako okolnost, která povede/vede/vedla k nastání jevu *b* (iniciační VYSVĚTLENÍ někomu, PROČ *b* nastal/nastává/nastane):

(8) *Včera jsem byl v kavárně. Měli tam strašně zakouřeno, protože po celou dobu nevětrali. // Protože po celou dobu nevětrali, měli tam strašně zakouřeno.*¹²

3.2. OSPRAVEDLNĚNÍ je podpora nároku na nikoli negativní hodnocení nějakého jevu (*b*). Zdá se, že pro tento ilokuční typ je relevantní soubor tří interakčních podmínek, z nichž jedna má dvě varianty; s nimi pak korespondují dvě základní komunikační situace (A) a (B). Na rozdíl od VYSVĚTLENÍ se OSPRAVEDLNĚNÍ nemůže týkat jakéhokoli jevu *b*: „ospravedlňované“ může být pochopitelně pouze to, zač nese někdo odpovědnost, nebo aspoň spoluodpovědnost. Rovněž „ospravedlňující“ (tj. *a*) nemůže vyjadřovat jev, který je s jevem *b* pouze v obvyklé obsahové souvislosti. Musí to být zřejmě takový jev, o němž mluvčí předpokládá, že stojí v hodnotové stupnici adresáta tak vysoko, že jej jako jev „ospravedlňující“ bude akceptovat. Jde tedy zvl. o etické normy, praxeologické maximy (účelnost, menší zlo aj.), tradici, „vyšší moc“, preference apod.

(A) — M ví, že A hodnotí *b* jako negativní,

— M se domnívá, že zná jev *a*, který bude A akceptovat jako okolnost podporující jeho nárok na nikoli negativní hodnocení jevu *b*,

— M chce, aby A akceptoval *a* jako okolnost podporující jeho nárok na nikoli negativní hodnocení *b* (reaktivní OSPRAVEDLNĚNÍ sebe/něko-ho jiného/něčeho před někým):

¹¹ Pro jednoduchost necháme stranou případy, kdy jsou konkluzivní akty orientovány nikoli na adresáta, nýbrž na mluvčího samého. Na podstatě věci totiž nic nemění. Např. VYSVĚTLENÍ sobě samému, proč *b* nastane/nastává/nastal: *Achtak, vana přetekla proto, že byl ucpaný odpad.*

¹² O tom, kterou větoslednou variantu mluvčí zvolí, rozhoduje jednak aktuální členění (kontextová zapojenost), jednak (jako je tomu v tomto případě) sémantický akcent, tj. okolnost, zda M považuje za závažnější důvod, nebo výsledek, a řada faktorů dalších.

(9) A: *Proč jsi nepřišel včas? (VÝTKA, VÝČITKA...)*

B: *Zpozdil jsem se, protože nejdely tramvaje // proto, že nejdely tramvaje.*

(B) — M považuje za možné, že adresát hodnotí b jako negativní

— M se domnívá, že zná jev a, který bude A akceptovat jako okolnost podporující jeho nárok na nikoli negativní hodnocení jevu b,

— M chce, aby A akceptoval a jako okolnost podporující jeho nárok na nikoli negativní hodnocení b (anticipační OSPRAVEDLNĚNÍ sebe/něoho jiného/něčeho před někým):

(10) *Já jsem vám lhal, protože jsem vás nechtěl zarmoutit // Protože jsem vás nechtěl zarmoutit, lhal jsem vám.*

3.3. ZDŮVODNĚNÍ je podpora nároku na pravdivost propozice vyjádřené v b. Je koherentní s otázkou typu „Proč myslíš, že...“ Pro tento ilokuční typ platí, jak se zdá, tyto relevantní interakční podmínky, které jsou konstitutivní pro základní komunikační situace (A) a (B), v nichž ZDŮVODNĚNÍ může probíhat:

(A) — M ví, že A neakceptuje jeho nárok na pravdivost propozice v b,

— M ví (je přesvědčen, domnívá se), že propozice v b je/byla/bude pravdivá,

— M se domnívá, že zná jev a, který A akceptuje jako okolnost podporující jeho nárok na pravdivost propozice v b,

— M chce, aby A akceptoval a jako okolnost podporující jeho nárok na pravdivost propozice v b (reaktivní ZDŮVODNĚNÍ někomu pravdivosti propozice v b):

(11) A: *Za týden budete zdravý jako rybička.*

B: *To si vážně nedovedu představit.*

A: *Ale ano. Za týden budete zdravý, protože vám právě předepisují antibiotika.*

(B) — M nevylučuje možnost, že A neakceptuje jeho nárok na pravdivost propozice v b,

— M ví (je přesvědčen, domnívá se), že propozice v b je/byla/bude pravdivá,

— M se domnívá, že zná jev a, který A akceptuje jako okolnost podporující jeho nárok na pravdivost propozice v b,

— M chce, aby A akceptoval a jako okolnost podporující jeho nárok na pravdivost propozice v b (anticipační ZDŮVODNĚNÍ někomu pravdivosti propozice v b):

(12) *Za týden budete zdravý, protože vám právě předepisují antibiotika.*

Často se tvrdí, že „zdůvodňované“ nemohou být propozice všech ilokučních typů (např. direktiv a deklarativ v pojetí Searlově (1976)); dosud však není zcela jasné, jaké existují v tomto směru limitující faktory. Nepochybně to souvisí mj. s teoreticky dosud nevyjasněným pojetím pravdivosti v jazyce.

3.4. Pokud bychom chtěli i VYVOZENÍ ZÁBĚRU (3) charakterizovat jako ilokuční akt, dalo by se snad říci, že je patrně motivován jen potřebou mluvčího neponechat izolován jev p, o němž ví, že nastal/nastává/nastane, a uvést ho tedy na základě konkluze do souvislosti s (evidentním nebo pouze možným) jevem q.

4. Na první pohled by se mohlo zdát, že VYSVĚTLENÍ, ZDŮVODNĚNÍ a OSPRAVEDLNĚNÍ jsou skutečně jen tři kontextově podmíněné varianty (modifikace) jednoho ilokučního aktu, který lze nazvat buď VYSVĚTLENÍ nebo ZDŮVODNĚNÍ (3). Tento postulat by bylo možné argumentačně podepřít např. zjištěním, že řada příčinných souvětí může fungovat jako indikátor všech tří ilokucí. Srov.: *Neoholil jsem se, protože tři dny netekla voda*. Podrobnější analýzy ovšem přesvědčivě dokazují, že rozlišování VYSVĚTLENÍ, ZDŮVODNĚNÍ a OSPRAVEDLNĚNÍ jako autonomních ilokučních typů je zcela oprávněné a má své dobré důvody. Pokusíme se shrnout alespoň ty nejzávažnější argumenty pro takové řešení.

Ukazuje se, že zmíněné tři ilokuční typy se liší nejen co do interakčních podmínek, ale rovněž co do možnosti vzájemného přiřazení komponentů jejich ilokuční struktury *a* a *b*, tj. „zdůvodňující“ — „zdůvodňované“ (u ZDŮVODNĚNÍ), „vysvětlující“ — „vysvětlované“ (u VYSVĚTLENÍ) a „ospravedlňující“ — „ospravedlňované“ (u OSPRAVEDLNĚNÍ), a komponentů sémantických relací mezi propozicemi *p* a *q*. Navazujeme tu na myšlenku, kterou vyslovil G. Fritz (1982), že totiž „kann die Angabe von Ursachen, Motiven und anderen Gründen unter bestimmten Voraussetzungen jeweils als Erklärung gelten“ (s. 54). Tím vlastně postuluje to, co lingvistika při popisech příčinných souvětí většinou opomíjela: potřebu rozlišovat kategorie roviny propoziční a ilokuční. Systematicky se pak těmito otázkami zabýval Klein (1988).

Pro naše potřeby bude stačit, když budeme pracovat s těmito mezipropozičními sémantickými vztahy: příčina — následek [A], motiv — výsledek [B] a obecné — jedinečné [C].

4.1. Při realizaci ZDŮVODNĚNÍ mohou mít funkci „zdůvodňujícího“ (tj. *a*) všechny první členy (*p*) mezipropozičních relací [A], [B] a [C] i všechny druhé členy (*q*) těchto relací. To znamená, že *M* může platnost nějaké propozice (tj. *b*) ZDŮVODNIT buď poukazem na příčinu, která jev popisovaný touto propozicí vyvolává (13A), nebo poukazem na děj/stav, který je obvykle následkem jevu popisovaného touto propozicí (14A):

(13) [A] A: *Zítřej půjdu na houby.*

B: *Vždyť žádné nerostou.*

A: *Ale bezpochyby rostou, protože včera přece pršelo.*

(14) [A] A: *Proč myslíš, že včera pršelo?*

B: *Podle všeho včera pršelo, protože rostou houby // (protože) jinak by nerostly houby.*

Mluví rovněž může platnost nějaké propozice (*b*) ZDŮVODNIT buď poukazem na motiv, který vede k jevu popisovanému touto propozicí (13B), nebo poukazem na děj/stav, který je obvykle výsledkem jevu popisovaného touto propozicí (14B):

(13) [B] A: *Tak, a můžeme jít, Péta už spí.*

B: *O tom si dovoluji silně pochybovat.*

A: *Ale jistě už spí, protože mu babička dala před hodinou prášek.*

šek.

(14) [B] *Babička nejspíš dala Pétovi prášek, protože Péta už spí // (protože) jinak by Péta nespál.*

Konečně může mluvčí platnost nějaké propozice (b) ZDŮVODNIT buď poukazem na normy, zákonitost nebo maximy, vůči nimž představuje jev popisovaný touto propozicí jedinečné (13C), nebo poukazem na děj/stav, který je jedinečným vůči normám, zákonitostem a maximám popisovaným touto propozicí (14C):

(13) [C] A: Dědeček umřel na rakovinu plic.

B: Jak to víš?

A: Dědeček umřel na rakovinu plic, protože kuřáci umírají nejčastěji právě na rakovinu plic.

(14) [C]: A: Kuřáci umírají nejčastěji na rakovinu plic.

B: Proč myslíš?

A: Kuřáci umírají na rakovinu plic, protože dědeček zemřel na rakovinu plic // (protože) jinak by dědeček nezemřel na rakovinu plic.

4.2. Při realizaci VYSVĚTLENÍ mohou mít funkci „vysvětlujícího“ (tj. a) pouze všechny první členy (p) mezipropozičních relací [A], [B] a [C], nikoli však členy druhé (q).

(15) [A] Voda vám zamrzla proto, že v noci byl silný mráz.

(16) [A] *Protože vám zamrzla voda, musel být v noci silný mráz.¹³

(15) [B] Velká část studentů bydlí v okrajových čtvrtích, protože podnájmy ve středu města jsou na jejich kapsu moc drahé.

(16) [B] *Protože velká část studentů bydlí v okrajových čtvrtích, podnájmy ve středu města jsou asi na jejich kapsu moc drahé.

(15) [C] Náš pan doktor Pištěkem pohrdá, protože paroháči jsou mu směšní.

(16) [C] *Protože náš pan doktor Pištěkem pohrdá, budou mu asi paroháči směšní.

4.3. Při realizaci OSPRAVEDLNĚNÍ se mohou jako „ospravedlňující“ (tj. a) uplatnit pouze první členy (p) mezipropozičních relací [B], [C], a druhý člen (q) relace [C].

(17) [A] *Voda vám zamrzla proto, že v noci byl silný mráz.

(18) [A] *V noci musel být silný mráz, protože vám zamrzla voda.

(17) [B] Opozdil se, protože nezná, jak v Praze mizerně jezdí tramvaje.

(18) [B] *Asi nezná, jak v Praze mizerně jezdí tramvaje, protože se opozdil.

(17) [C] Nediv se, Searle se v pojetí otázek zmýlil, protože nikdo není neomylný.

(18) [C] Nikdo není neomylný, protože i Searle se v pojetí otázek zmýlil.

5. Na závěr bychom chtěli dodat, že v této stati nám šlo skutečně pouze o model interpretace příčinných souvětí, který by měl poskytnout teoretické východisko pro vysvětlení principů fungování těchto syntaktickosémantických útvarů v komunikaci. Nemohli jsme proto věnovat pozornost řadě dalších faktorů, které v souhrě s tím, co jsme se pokusili vyložit, v konečné instanci určují formu, význam i funkci jedinečných výpovědí (příčinných souvětí) jako koherentních textových sekvencí.

¹³ Symbol „*“ znamená, že souvětí není akceptovatelné jako indikátor příslušného ilokučního typu.

Poznámka: Vychází tak najevo, že kauzální konektory („příčinné“ typu *protože* i „následkové“ typu (*a*) *tedy*) nejsou vlastně výrazovým prostředkem kauzality, nýbrž konkluze.

LITERATURA

- BĚLIČOVÁ, H.—SEDLÁČEK, J.: Slované souvětí. Praha 1990.
 DANĚŠ, F.: Věta a text. Praha 1985.
 van DIJK, T. A.: Text Grammar and Text Logic. In: Petöfi, J. S. and Rieser, H. (Ed.): Studies in Text Grammar. Dordrecht 1973, s. 17—78.
 FRITZ, G.: Kohärenz. Grundfragen der linguistischen Kommunikationsanalyse. Tübingen 1982.
 GREPL, M.—KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1986.
 KARLÍK, P.: Typy příčinně-následkových vztahů a jejich vyjadřování. SbPFFBU, A 37—38, 1989—1990, s. 121—131.
 KARLÍK, P.: Ilokuční potenciál podmínkových souvětí. SaS, 51, 1990, s. 81—94.
 KARLÍK, P.: Podmínková souvětí v mluvním aktu. NŘ, 73, 1990a, s. 188—195.
 KLEIN, J.: Konklusive Sprechhandlungen. Tübingen 1987.
 MACHOVÁ, S.: Příčina v syntaxi češtiny. Praha 1972.
 Mluvnice češtiny III — Skladba. Praha 1987.
 NEBESKÁ, I.: Poznámka k příslovočným určením příčinným. SaS, 35, 1974, s. 21 až 25.
 SEARLE, J. R.: Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge 1969.
 SEARLE, J. R.: A Classification of Illocutionary Acts. Language in Society, 5, 1976, s. 1—23.
 SVOBODA, K.: O tak zvaných větách příčinných a účinkových. NŘ, 37, 1954, s. 1—11.
 TOULMIN, S.: Der Gebrauch von Argumenten. Kronberg 1975.
 WRIGHT, G. H. von: Erklären und Verstehen. Frankfurt am Main 1974.
 WUNDERLICH, D.: Arbeitsbuch Semantik. Königstein/Ts. 1980.

ILLOKUTIONSPOTENTIAL DER KAUSALSÄTZE

Im vorliegenden Aufsatz wird ein Modell der kommunikativ-pragmatischen Interpretation von kausalen zusammengesetzten Sätzen entworfen. Der Verfasser unterscheidet dabei 3 Ebenen: 1) Schema des natürlichsprachlichen Schließens des Typs: (P_1) p , (P_2) wenn P , dann Q , (K) q ; 2) intellektuelle Verarbeitung dieses Schemas: „weil p , q “ — „ p , also q “, wobei als Proposition p sowohl die Prämisse P_1 also auch die Prämisse P_2 thematisiert werden können; 3) Verlauf des Schlußes: dem „Geradeaus“-Verlauf entspricht die Variante „ p , also q “, dem „Spiral“-Verlauf entspricht die Variante „weil „ p , q “. Die beiden Verläufe bilden zugleich die Basis für die durch die entsprechenden Strukturen realisierten Sprechhandlungstypen. Auf dem „Geradeaus“-Verlauf beruht der illokutive Typ FOLGERN, der „Spiral“-Verlauf bildet die Basis der illokutiven Typen BEGRÜNDEN, ERKLÄREN und RECHTFERTIGEN. Im Rahmen dieses Ansatzes werden die semantischen Relationen zwischen den Propositionen (Ursache — Folge, Motiv — Ereignis, Allgemeines — Spezielles u. a.) im Zusammenspiel mit der illokutiven Relation (Explicans — Explicandum) untersucht.